

”והיה במשך בקרן היובל...”

(יהו' ו. ה. — למול חומות יריחו)

היסטוריה צבאית של ארץ ישראל

בימי המקרא / סקירה

מאת סאיל ארתמן אורף

מעשה הספר

● המלחמות בארץ כנען קודם הכיבוש הישראלי — סדרת מאמרים זאת כוללת סקירת מבוא גיאוגרפית-צבאית של ש. ייבין, ובעקבותיה רשימות משל ש. ייבין, י. פולוצקי, ב. מזר וי. אהרוני. המשותף שבכל אלה — בין מאמריי־סוד ובין מונוגרפיות (הצגת פרשה מסוימת אחת) — שכולם מתארים את כנען: תחילה בימי כיבושי הפרעונים ולאחר מכן בתקופת השליטה המצרית ובעיקר בעת השליטה זו מתרופפת והולכת, ומצטמצמת בעיקרה לדרכי־העמקים; התפתחות, שהתבלטה עוד יותר לאחר מערכת קדש בין המצרים והחתיים בראשית המאה ה־17 לפסה״נ, הנסקרת אף היא במיוחד — בעוד ממלכות־העיר הכנעניות מתחזקות בחלקן ומתגבשות בממשלן העצמי ובבריתות־ערים, לנוכח חדירת גורמים חד־שיים שונים לכנען, מעבר המדבר ומן הים.

● המלחמה בארץ־ישראל לזמן הכיבוש ועד ראשית המלוכה — השער שעם משתתפיו נמנים ש. ייבין, י. אפעל, י. אהרוני, א. מלמט, ב. מזר וז. קלאי — פורש תחילה את היריעה של כיבוש הארץ, המסעות ומערכות־הכיבוש באפרים, ביהודה ובגליל, ואת ההתנחלות; הוא ממשיך במערכת גרעון והמדי־נים — ומגיע למאבק שבין ישראל והפלשתים, ושאר־העמים השכנים, עד לימי ממלכת שאול.

● המלחמות בארץ־ישראל בתקופת המלוכה — ש. ייבין, י. ידן, ב. מזר, י. לינר, א. מלמט וה. תדמור, סוקרים את מלחמות דוד, מסע שישק נגד יהודה וישראל שלאחר הפילוג, מלחמותיהן של ישראל ויהודה עם שכנותיהן — ארם, אדום ומואב; ומאבקהן — בעורת בנות־בריתן, ולבדן — עם „הרעות הנפתחות מצפון” — אשור ובבל ועם המעצמה המסוכנת לעתים שמדרום — מצרים.

● צבא, נשק וביצורים — כאן דנים י. ידן, א. מלמט, ש. וא.

לקראת מלאות כ־20 שנה ל„מערכות” מגיש בית־ההוצאה של צה״ל ספר זה כ„מתנת חג היובל” לקוראיו. ראויה מערכת ההוצאה לברכת „ישר־כוח” על שמפעל היסטורי גדול במלוא מובן המילה, בו השתתפו ממיטב החוקרים בהיסטוריה המקראית על כל ענפיה, נודמנה הופעתו ביום חגו של בית „מערכות”.

לפני למעלה מ־20 שנה — כחלק של תכנית כוללת המכוונת להשכלתו הצבאית־היסטורית של איש־המגן העברי — החלו אנשי המערכת (אל. גלילי, ועמו ג. ריבלין) במגעים עם ראשי החוקרים בארץ בנוגע לאפשרות להציג בסדרת מחקרים את עברם הצבאי של הארץ והעם, על רקע מציאותה הצבאית של תקופת המקרא. ב. מזר וש. ייבין נתנו ידם לדבר, ושיתפו חוקרים נוספים. הרצאות בפני מפקדי ה„הגנה” שימשו יסוד למאמרים, שהופיעו מדי פעם מעל דפי הירחון „מערכות”. הללו נועדו מלכתחילה להיקבץ בצורת ספר. עברו שנים, חלו דחיות לא־מעטות בשל מאמצים להוסיף נושאים ולסתום פרצות. לבסוף, בעבודתו השקודה של ד״ר לינר, נערך בשנים האחרונות הספר עריכה סופית, תוך שילובם של כמה וכמה פרקים וסקירות נוספים.

אין ספק שהספר, המצטרף עתה לשורת ספרי־היסוד — וספרי־השימוש — ייהפך עד מהרה למבוקש על־ידי הקוראים; מן הדין שכינוי קצר וקולע ייקרא לו. בתקופה הלא־קצרה של הכנתו קראו לו תכופות המקורבים אל הענין פשוט „ספר מערכות”; ודומה שעוד ייטב השם „מערכות־מקרא” — ובקיצור זה נכנה אותו בהמשך סקירה זו.

על גודל המפעל אתה נמצא למד מעצם היקפו, בכמות ובתוכן. לספר ארבעה שערים; ולהלן עיקר תוכנם:

המדויק של תוכן הציונים ונושאי המפות. ועל אלה נוספו 32 לוחות תצלומים, בהם תצלומי נוף ותצלומי אוויר של האתרים הנדונים בספר.

הציונות והמדינה

יצוין כאן מיד, כי ספר זה של „מערכות-מקרא“ אינו יצירה „מונוליתית“, היצוקה בדפוס אחד והנתונה במערכת-השקפות אחת ויחידה. הדבר היחיד — ואמנם, הוא קובע לא-מעט — המאחד את כל החוקרים הוא שכולם אנשי מחקר והוראה אשר שדה-פעלם כאן בארץ: מי באוניברסיטה של ירושלים ומי באוניברסיטה של ת”א, או במערכת ה„אנציקלופדיה המקראית“. העורך ד”ר י. ליוור, נקט גישה המניחה לכל חוקר לומר את דברו-הוא וכדרכו-הוא; אך בהערות ובמראי-המקום המפורטים והמדוקדקים, המשובצים בהערות הכותבים עצמם, הופנתה תשומת-הלב גם לגרסאות שונות, ולאספק-טים נוספים של הבעיה הנדונה. גם הקורא איש-הצבא ודאי שיעמוד על מידת השוני שבגישה, המוצאת את ביטוייה אף בהערכתן של תופעות מכריעות המתוארות בספר, כגון אלה: עדיין אין תמימות-דעים בין החוקרים בדבר ההשתלשלות של ראשית ההתנחלות בארץ. למרות שמקובלת היום הגישה הרור-אה חדירה בגלים-גלים, באזורים שונים ובמשך מאות בש-נים — חלוקות הדעות על מוקדם ומאוחר ועל הרכבם וסדרם של גלי-שבטים בתהליך זה. ש. ייבין מציע מרקם שיטתי ומפורט לתהליך ההתנחלות; אך שונה גרסת י. אהרוני — הבאה לידי ביטוי בתאורו לכיבוש הגליל; וי. אפעל מציע את הגרסאות השונות, אגב דיונו במלחמת יהושע בגבעון.

פרשת מלחמותיו של דוד נפרשת ביריעה רחבה בדברי ש. ייבין; אך גרסה שונה על מלחמות דוד והארמים נרמזות מתוך הרצאת ב. מזר על מלחמות ישראל עם ארם; ואילו י. ידן מעלה גרסה משלו להארת האסטרטגיה של דוד, וכן לארגון הכוח הישראלי בזמנו. וכאן נבדלות גם ההערכות לגבי המסי-בות בהן קם לישראל חיל-רכב.

גרסתם של ב. מזר וי. ידן על מלחמות בן-הדד (הדדעור) מלך ארם ואחאב מלך ישראל — ובעיקר באשר למערכת שומרון (או בכינויו של ידן, „מערכת סוכות-שומרון“) — אינה אחידה כלל וכלל. „קולקטיביות רעיונית“ לא תמצא כאן, איפוא; אולם יש לייחד את הדיבור על „אחרית הדבר“ של אל. גלילי, בה הוא מעלה את ה„מכנה המשותף“ למכלול ההרצאות המובאות ב„מערכות-מקרא“, עורך וכורך אותן לכלל משנה סדורה. הוא פותח בדיון על אודות ההיסטוריה הצבאית ותכליותיה, והערך המיוחד אשר להיסטוריה-הצבאית של תקופת המקרא. די אם נזכיר כאן את תכונת ה„ראשית“ אשר לדברים: מבחינת עם ישראל — אנו עומדים בתקופת ראשיתו בארץ, ראשית עצמאותו וראשית ממלכתו-ממלכותו; ומבחינת ההיסטוריה הצבאית בכללותה — עומדים אנו בסי-מן של מערכות אשר לגבי חוקרים צבאיים גלומה בהן ראשית מדע-המלחמה הידוע: מערכותיהם של תחותימס השלישי ליד מגידו ושל רעמסס השני נגד מִנְפֶלֶש ליד קדש שעל נהר ארנת (אורונטס).

אל. גלילי עובר לסוגיות של טקטיקה, ארגון ומבנה צבאי ולניתוח הרקע האסטרטגי, הן מבחינתן של המעצמות הגדור-

ייבין, א. שטרן, מ. גיחון, וי. אהרוני בסוגיות חימוש, ארגון ומנהל צבאיים, ובמערכות הביצורים — מבחינתם ההנדסית, הטקטית והאופרטיבית. תכופות מצויה במאמרים אלה הארה נוספת, מבחינה ארגונית ולוגיסטית, למערכות הנסקרות בשערים קודמים שבספר.

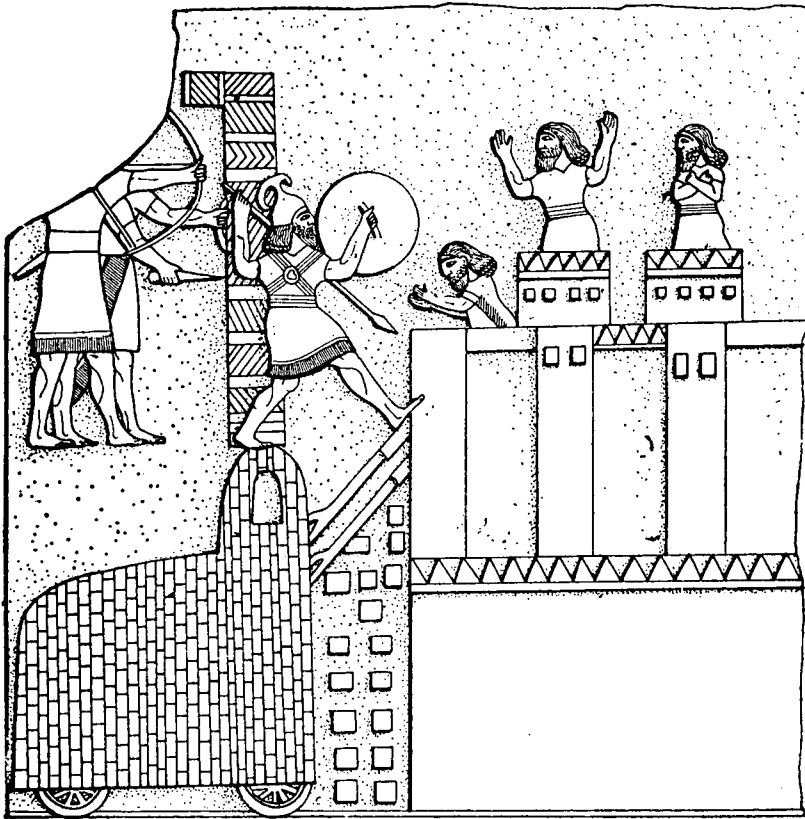
סקירת-תוכן זאת דנה להצביע על כך שנעשה כאן נסיון, ובהצלחה ניכרת, להגיש מסכת שלמה: תיאור ההתפתחות ההיסטורית-צבאית כולה, מראשית ההתנחלות ועד לחורבן המלוכה, אגב תיאור הכוחות-הלוחמים — הישראליים והאוי-בים — והארת הרקע הגיאוגרפי, המדיני והכלכלי של המאב-קים הצבאיים. אולם ראוי עוד לציין במיוחד, שהודגשו כאן, שלא כביצירות היסטוריות-כלליות, השיקולים הצבאיים הטהור-רים — האסטרטגיים, האופרטיביים והטקטיים — ולא נחסך מאמץ מחקרי בנסיון לחשוף שיקולים ומניעים אלה מתוך השרידים והמקורות ההיסטוריים.

חקרו במלאכת הספר חוקרים ארצישראליים, למן המשמרת הראשונה של ותיקי-החוקרים, שאפשר לומר עליהם כי פנו מן ה„ספרא“ אל ה„סיפא“ — ש. ייבין וב. מזר — והמשך בתלמידיהם (ובהם י. ידן, ש. סיפא וספרא כרוכים בידינו), מאלה שהקדישו את חייהם לשתי המלאכות-האחיות, „לכתוב את הארץ“ ו„לחפור את הארץ“, וכיום הם כבר עצמם מורים וחוקרים ותיקים — ועד ל„דור הצעיר“, אנשי „סיפא“, קציני צה”ל שפנו ל„ספרא“ (כגון מ. גיחון וי. אפעל), שהחלו מצ-טרפים אל קבוצת-יסוד זו של חוקרים ומורי-דעת.

ראשיתן של „מערכות-מקרא“, כאמור — בסדרת הרצאות, לפני אנשי ה„שורה“ (סגל-המפקדים באחדים מן הסניפים הגדולים של ארגון-ההגנה) אשר הורצו בכונה-מראש להת-פרסם ב„מערכות“. תחילתן של הרצאות אלה כבר בשנת 1941-1940; ועד כמה תוכנן הדבר מלכתחילה למתכונתו של הספר — ניתן לראות מכך שההרצאה הראשונה דאו — הרצאת-המבוא „גיאוגרפיה ואסטרטגיה בתולדות א”י“ (ש. ייבין) — היא גם הפותחת עתה את השער הראשון בספר (עמ’ 3-11). פרופ’ ב. מזר לא רק תרם, בעקבות הרצאתו, את מאמרי-היסוד שלו על כנען שלפני הכיבוש הישראלי, אלא אף סייע לצרף למעגל המרצים את פרופ’ פולוצקי („מערכת מגידו וקדש“); ואחרים הוסיפו והמשיכו, ובהם מן התלמי-דים שהעמידו הללו. באביב 1944 נתפרסמה לראשונה (בחו-ברת יח-יט) סדרת-המאמרים הפותחת על „מלחמות המצ-רים בארץ-ישראל“; הימים ימי המלחמות על שחרור אירופה ואסיה, והיתה זאת חוברת שבפתחה באה מודעת-אבל על מות ה„ידיד“ — צ’רלס אורד וינגייט — מי ששאב השראה כה מרובה מן ההיסטוריה הצבאית המקראית, עד שכינה עצמו „גדעון“. ואות לחינותיו של סקירות ראשונות אלו — שהן באות גם עתה בספר זה, מעודכנות בפרטים, אך בעי-קן — כמות שהן.

אך רשימות-ביכורים כאלו, הן המיעוט; ועיקר הספר הוא תרומות-מחקר עדכניות ביותר, רובן-שהוכנו במיוחד לקובץ „מערכות-מקרא“ זה, והרואות עתה אור לראשונה (ובתוכן אף כאלו המתבססות על מחקרים שטרם ראו אור והעומדים להתפרסם).

אל המחקרים נלוים יותר מ-100 ציורים ומפות; יש לייחד שבח מיוחד לאלה — הן על בהירות-ההדפסה והן על הניפוי

הפסוק שלפנינו מעיד שירד דרומה מן הירמוך, אל ארבאל (ארביד שבירדן, בימינו). מכאן רמז לכך שכבר אז, תוך מסעיו נגד ארם, חדר לשטח שנמצא או בבעלות ישראל; שהרי כשנה לפני כן כבש יהורם מלך ישראל מידי חזאל את רמות גלעד (תל רמית, כיום), צפונה משם.

אכן, דוגמה זו לא תזדקר לעין כל קורא המציץ בתנ"ך שב-ידו; היא שאובה מאחד מספרי הנביאים, ספר הושע, הרחוק לכאורה — ושאינו נראה כמשתלב מאליו בתיאור הרצוף פחות-אדיר יותר שבספרי שמואל, מלכים ודברי-הימים, וספק אם תזדמן בהקשר זה לקורא „רגיל“; והיא לא הובאה כאן אלא כדי להבליט את עושר המקורות הגנוזים במקרא למח-קר ההיסטורי. אבל כל קורא שיקרא בתנ"ך במקומות שצוינו במאמרים או בהערות — יוכל לגלות פנים חדשות בגרסות-ילדות ויחוש את ההתרשמות החיה מן המאורעות הגורליים. ● בסיומה של כל הרצאה מובאות „הערות“. מה יעשה בהן הקורא הצבאי? — לאי-שהמדע הערות אלו הן בבחינת מכ-שיר-עזר חיוני, ואי-אפשר לו בלעדיהן. אך הקורא הצבאי — טוב יעשה, לדעתי, אם יקרא את ההרצאה ברציפות, ולא ייעצר כדי לדפדף ולעיין בהערות אנג קריאה; אלא מומלץ לו שיעבור ביעף על ההערות לאחר קריאת ההרצאה; ובמקום שימצא ענין נוסף — אף ישוב לעיין בגופם של הדברים. לדוגמה — עמדנו עתה על מסעו של שלמנאסר השלישי בעבה"י. מתבליט אשורי ידוע שיהוא מלך ישראל, או שליחו, פדה עצמו במנחת-כופר מתגרת יד שלמנאסר (ראה לוח י"ז). היו שסברו כי יהוא, הנחון ללחץ חזאל, רצה „לקנות“ את חסד-הגנתו של מלך אשור, בבחינת „דיפלומטיה-שוחד“ או-לם לאחרונה הוכח כי שלמנאסר השלישי אף המשיך מחורן

לות ובעיות האסטרטגיה האימפריאלית שלהן, והן מבחינתן של יהודה וישראל — בעמידתן מול ארם מצפון, ושכניהן ממזרח וממערב, ומול האימפריות. ואף כי באו הדברים באחד-ריתו של הספר — וגם לפי מקומם ב„היסטוריה“ (שכבר נסקרה לעיל) של כתיבת-ההיסטוריה שבספר זה, מן הדין שיבואו בסוף, שהרי מהיום הם סיכום ל„מערכות-מקרא“ ונכתבו כסיכום למעשה-הכתיבתן — יוכל הקורא למצוא בהם גם מעין מבוא לספר, על שערינו.

הדרך לקורא

מכיון שהתחלנו בדברים של „הדרך לקורא“ — והכונה היא בעיקר לקורא-הצבאי — נוסיף כמה הצעות למעין אשר ירצה להפיק את מלוא-הערך מן התורה המוצעת לפניו בספר:

● מצויים ב„מערכות-מקרא“ דברים רבים שאינם במקרא; ור-בים הדברים במקרא שאינם בספר; ובכל זאת — מוטב בשעת הקריאה להחזיק בתנ"ך, לעיין בו להשלמת העיון בפרשיות שבספר — וזאת משום שהתנ"ך הוא מקור היסטורי עשיר לרבות מן הפרשיות הנסקרות כאן — ואף כשאינן הדב-רים שבתנ"ך „היסטוריים“ בתוכנם ובדיוק פרטיהם, ואף כאשר פרשה שלמה נרמזת אגב-אורחא בפסוק אחד או בחצי פסוק. והנה דוגמה לכך כיצד חצי-פסוק עשוי לספק את החוליה החסרה במקרה: בספר הושע (פרק י', יד) נאמר: „...כִּשְׁד שְׁלֹמֵן בֵּית אֲרָבָאל“ — שלמן כאן הוא שלמנאסר השלישי מלך אשור, שעלה על חזאל מלך ארם-דמשק בשנת 841 לפני-הספירה, והמשיך עד החורן (לפי כתבות אשוריות).

לגת, והתפתחותם מתוך המסורת העצמית של מלחמות ההת-נחלות וההתעצמות, מזה, וההשפעות מבחוץ, מזה. כצד שני נושאים אלה, נראה שיש להוסיף עוד שני אספקטים, שטרם באו על ביטויים כל-צורכם.

מבחינתה של תורת המלחמה, דומה שלא הודגשו דים הכוחות הבלתי-סדירים או הסדירים-למחצה, ואורחות הלחימה ה"בלתי-סדירים": דהיינו, כל הכרוך בכוחות גריליה, ובטקטיקת גריליה (גם כשהיא ננקטת על-ידי כוח סדיר); ומתוך כך נמצאת מקופחת גם הפרשה המעניינת של המעבר מ"פרטיזן-ניות" לארגון סדיר של הכוח הצבאי. אמנם נכון הוא שהתחור-מים בין סדיר ולא-סדיר, ובין לוחמה "זעירה" ו"רגילה", אי-נם ניתנים להגדרה חדה וחותרת, ובמיוחד בתקופה זאת; אך מכל מקום — ההדגשה דרושה.

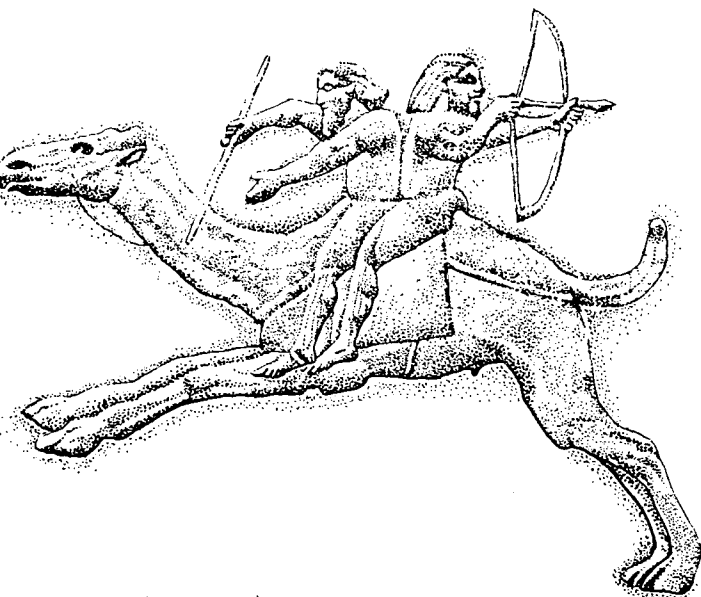
הנה כי כן, בסקירתו המקפת של אל. גלילי על סוגיות טקטי-קה ומבנה (בעמ' 449—452) אין הוא נזקק להארת אספקטים של טקטיקת גריליה. בסקירתו הוא עומד על פעולה ב"רא-שים" (כוחות קטנים * הפועלים במידת-תיאום, אך בצירים נפרדים); אך ראוי היה להדגיש שאורח-פעולה זה שימש לא אחת בפעולות גריליה — כשל גדעון, וכן כשל שאול במאבקו נגד הפלשתים (שהיו בעלי עדיפות בחימוש), ובפעולות גדוד-דו של דוד, ונראה לי ששימש גם את מישע מלך מואב, במערכה לכיבוש "ארץ המישור" (יש מקום להציע הסבר זה למילה "רשה" המופיעה במצבת-מישע; את הגרסה המקובלת מביא י. ליוור, בעמ' 230—231).

גם בהערכת ה"דגמים" של הכוחות הלוחמים (עמ' 462—463) אין ציון לכוחות גריליה. אף במפתח הענינים המפורט והמלא, לא הופיע נושא זה**.

ודי להצביע על כמה נקודות המבליטות את חשיבותו של הענין:

* ספק אם חייבים היו תמיד להיות קטנים דוקא — על כל פנים, לעומת היקפו של הכוח הכולל. — המער'.
** ראה עמ' 26.

לוחמים ערביים על גמלים, (מתוך תבליט אשורי מימי אשורבניפ).

במסעו לארץ-ישראל המערבית — והגיע עד הכרמל (וכנראה שבדרכו זו שדד את ארבאל — כפי שמלמדנו הפסוק בספר הושע); גילוי חדש — והוא נתוסף על הנוסח המקורי של הרצאת-הדברים בעמ' 251 שבספר, הערה 32 שבסוף המאמר, בעמ' 259, והרי פה לפנינו לא רק אינפורמציה נוספת, בפרט חיוני — פלישת שלמנאסר השלישי לתוככי ממלכת ישראל — אלא גם שינוי מוחלט של הסיטואציה הצבאית-מדינית בפניה ניצב אז יהוא. דוגמה זו דיה להראות מה יכול להיות ערכו של העיון, ולו אף ברפרוף, ב"הערות".

● לספר צורפו בסופו מפתחות. אלה הם מדריכים רבי ערך לכל המעוניין בפרט מסוים זה או אחר. לנוחות-יותר של הקורא נערכו מפתחות נפרדים, כלהלן:

מפתח אישים;

מפתח שמות גיאוגרפיים ואתניים;

מפתח ענינים — ואלה רובם ענינים צבאיים.

● לקורא שימצא כי נמשך הוא לעיון נוסף, נציין את הספרים והמחקרים הבאים:

לידיעות כלליות על המקרא — ה"אנציקלופדיה המקראית", לערכיה.

להשלמת הרקע הגיאוגרפי-היסטורי — גיאוגרפיה היסטורית של א"י בתקופת המקרא, י. אהרוני.

להשלמת הרקע ההיסטורי-צבאי — "תורת המלחמה בארצות המקרא", י. ידן.

וכמובן, ספרים אלה צוינו כתוספת לאותם מקורות מדעיים המובאים בהערות למאמרים.

● ולבסוף — אזהרה לקורא הצבאי: כאשר ננקטים בספר "מו-נחים" צבאיים שיש להם גם משמעות מודרנית (כגון "שכי-רים", "צבא-קבע", "ארגון מיליציוני") — רבה הסכנה להי-תפס לאנלוגיה פשטנית-מדי. כאשר י. ידן כתב על "צבא המילואים אשר לדוד ולשלמה", זמן קצר לאחר שעסק כר-מטכ"ל, בהקמת כוחות-המילואים בצה"ל, חזקה עליו שרצה להדגיש רק את הצדדים האנלוגיים. אולם כיום, כשאנו נוק-טים מונחים השגורים כבר בלשון יום-יום, עלולים אנו "לה-טיל" אותם על מצבים שונים לחלוטין, ולמצוא בהם תוכן אשר הנו זר לרקעם ולתקופתם.

על החסר עדיין

ככל שספר "מערכות-המקרא" רב בכמותו ובהיקפו, עדיין נותרו סוגיות שיהיה צורך להציגן. אל. גלילי עצמו עמד על שני נושאים רבי חשיבות, המבקשים עדיין מיצוי:

כהיקף ההיסטורי-הכללי — מתבקשת הרצאה מלאה יותר על צבא אשור — אשר הגיע בתקופת בית-ראשון לשיאו כצבא אימפריאלי רב-חילי, המסוגל ללחום בהר ובמישור, לכלכל עצמו במסעות ארוכי טוה, ולהדביר אף את החוקים בביצור-רים אשר ניצבים בפניו. שלבי התפתחותו, דרכי ארגונו, שיטות הלחימה שלו — ויעילותו כמכשיר למדיניות האשור-רית הקיסרית — תובעים דיון נוסף לעצמם.

באשר לתולדות ישראל — עדיין לא ניתנה תמונה מקפת (או לפחות, נסיון לשרטט את התוים לתמונה כזאת) של הכוחות הצבאיים הישראליים שבממלכה המאוחדת ובזו המפור-

בה רכש דוד את כושר התמרון הצבאי והדיפלומטי השנון שלו (כשהוא נתון בין שאול והפלשתים), ואילו אנשיו רכשו בה את בקיאותם במלחמת־הקיום הפרטיזנית ובקיום־המלחמה הפרטיזנית. ואף בתיאור המאלף של מלחמותיו הראשונות של דוד בפלשתים, לאחר שנמלך ביהודה (עמ' 152—155), ניתן לעתים לומר כי סוד־הצלחתו של דוד נגד הפלשתים היה כנראה אורח־המלחמה הפרטיזני.

והנה, דוקא על התגבשות כוחו של דוד, ועל הפיכת „שלושים הגיבורים“ שלו לעלית צבאית בממלכתו, כתב ב. מזר (תחי' לה ב"Vetus Testamentum", ועתה ב„עז לדוד“) — והיה בכך משום השלמת חוליה חסרה בתיאור המעבר מכוחות שבטרם־מלוכה לסדר־כוחות ממלכתי סדיר, וחשיבות־רבה לדבר, משום שתהליך דומה חוזר במרד־החשמונאים; ואין הוא חסר נימת־דמיון גם להפתחות הכוח העברי בארץ ביי מינו (אך, כאמור — זהירות באנלוגיות!).

ואם כאן נגענו בנקודת־אור בהיסטוריה הצבאית שלנו, עלינו לציין גם נקודת־צל שלא תוארה דנה בספר: תולדות ישראל בתקופת המקרא לא נוקו, כידוע, ממלחמות אחים בין־שבט־יות, ממרידות — וממלחמות־אחים בין הממלכות המפולגות, ואף תוך הישענות על שכנים־אויבים. מלחמת השבטים בבני־ימין (מלחמת „פילגש בגבעה“), מלחמות ההשתלטות שג אבימלך, מרד אבשלום (ואמנם פרשה זו זכתה לתיאור ממצה, במאמרו של ש. ייבין על מלחמות דוד), מרד שבע בן־בכרי, מלחמות רחבעם ואביה נגד ירבעם, מלחמת אסא נגד בעשא בעזרת ארם, מלחמת אמציה כיואש, מסע פקח בן רמליהו ורצין מלך ארם נגד אחז — בכל אלה עשויים להיות צפונים לקחים היסטוריים־צבאיים.

הדחרי־פיקודות

בצד הערות אלה על אודות החסר שבספר, נראה שיש מקום גם להרהר מחדש בדברים שלכאורה נתקבלו על־דעת הכלל כנתינתם. דוגמה אחת: גרסת „צבא המילואים אשר לדוד ולשלמה“, אותה הציע י. ידן בהרצאתו (עמ' 62—350). שי־

טת ה„מחלקות“ (דהא כז) היותה, לדעתו, בסיס ארגוני של „צבא המילואים“ — כלומר, הכוח המיליציוני, „צבא־העם“ אשר בכוחות הממלכה, ואלה עיקרי הארגון (לפי עמ' 358):

- בראש כל מחלקה עמד ש־ר־צבא.
- כל מחלקה מנתה 24.000 לוחמים.

בתיאורו המלא של א. מלמט על קרב גדעון במדינים, ובהער' כת לקחיו של הקרב (עמ' 152—155), עומד הכותב על דרכי בחירתו וגיבושו של כוח־מחץ קטן של נבחרים, וכאן המקום לציין כי בחירה קפדנית זאת נועדה מלכתחילה לצורכי פעו־לה בשיטת גריליה טיפוסית (אשר כה קסמה לוינגייט, כדב־ריר־הוא, ולוייל... כמבוטא במאמרו „התקפות לילה בתקו־פה העתיקה והחדשה“ שהופיע בעברית ב„מערכות“ נ"ו.) אגב, א. מלמט מעלה גרסה מעניינת משלו על מהות „מבחן־המים“ שבמעין־חרוד, תכליתו ועריכתו.

ולעומת זאת, דוקא בתיאור השיקולים של גדעון לפני הקרב, לנוכח עליונות־ניידותם של המדינים המשתמשים בגמלים, קשה לקבל את התיאור לפיו יצאו בעיקר נבחרים גדעון במר־דף רגלי אחרי המדינים, הבורחים לעבר בסיסהם המדבריים הרחוקים (עיי' עמ' 117—121). אדרבא, נראה שלא כוחו של גדעון היה הכוח העיקרי שפעל בשלב זה של ה„מרדף“, אלא דוקא באה לידי ביטוי „הצעקת העם“ (כפי שנהג מאוחר יותר גם שאול); וכך יצאו בני אפרים להקדים את המחנה הנמלט, ולנתק להם את מעברות הירדן (ענין זה נזכר בעמ' 118). ונראה שעיקר הזינוב בנחשלים גם מעבר־לירדן, היה מעשה חושביו המוועקים (פרט לאנשי פנואל וסוכות המתמהמהים, שאכן נענשו על כך — ראה עמ' 120). על כך שגם האדומים נטלו חלק במערכה זאת של המתישבים בשושים־המדבריים, רומז התנ"ך ודוקא במקום בלתי צפוי; בפירוט שלשלת מל־כי־אדום, בבראשית, ל"ה, נאמר בפסוק ל"ה: „... וַיִּקְלַח תַּחֲתָיו הַדָּרְבָן בְּיַד פְּדָה הַמִּפְקֵה אֶת מִדְיָן בְּשָׂדֵה מוֹאָב...“ ויש חוקרים המוצאים סמיכות פרשיות בין „יום מדין“ (מכת־גדעון במדינים) ומכה זאת מידי האדומים.

ראיה כזאת אין בה משום קיפוח חלקו של גדעון כמנהיג במערכה ובפעולות הביעור שבאו בעקבותיה, שבזכות הנהגתו נתקבל כמושיע („כי הושעתנו מיד מדין“).

יצוין כי ש. ייבין אינו כולל בתיאור מלחמותיו של דוד את פעולות־הגריליה של גדודו בטרם מות־שאול, מעשי דוד בעדור־לם, בקעילה, בצקלג ובמדבר יהודה; ודוקא זאת התקופה

** בעמ' 453—454 שבספר צוינו מצבי־הלחימה ואורחות־הפעולה, המיוחדים של שבטים במדבריות, בהרים, ביערות וכיו"ב; ונשקף מציונים אלה אופי־פעולות אשר ודאי שהיו יסודות המשתלבים כרגיל במלחמת־גריליה, אך, כדברי בעל־הסקירה, בשלבי־התפתחות אלה של ארגון וטקטיקה שבטיים אין מקום להבחנה ברורה ומפור־שת בין היסודות השונים, וקו־החלוקה בין ה„דגמים“ (ביחוד — השבטיים) יתיאמו כאן כמציאותיים יותר לאותה תקופה — המער־

דירים עם נגידיהשבטים ולפי המשימות הדרושות את מכ-
 סות ה„קריאה“ של אנשיהן, לפרקי השירות החודשיים).
 ולטיב המשימות — נראה שהארגון המתואר שימש לאור-
 דוקא למשימות אבטחה וכוננות גרידא — כגון איוש ביצור-
 רים — אלא, ואולי בעיקר, להקמת ביצורים ומתקני-מנהל
 ממלכתיים, כגון: ערייהרכב והמסכנות וערייהלויים, ה„ערים-
 למצור“, ולחיוזק ביצוריהן. הוכחה להצסקתם של שבטיישר-
 אל בדרך של תורנות-חודשית כזאת אנו מוצאים בתיאור
 העבודות בלבנון: „וַיַּעַל הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה מִסַּפְּלֵי-יִשְׂרָאֵל... וַיֵּשֶׁ-
 לָחֶם לְבָנוֹנָה... תְּלִיפֹת חֹדֶשׁ יִהְיוּ בְּלָבָנוֹן שְׁנַיִם תְּדָרְשִׁים
 בְּיָמָיו“ (מלכים א, ה: כז-כט); ושוב נראה מקום לשער שה-
 „מחלקה“ היא שקיימה את סדריהתורנות בקריאת האנשים
 לחובת העבודה (שקרויה היתה „מס־עובד“); ואף שגם כאן
 קשה לקבל את התיאור המקראי כמות שהוא (ולדמות חילופי
 אנשים יוצאים ובאים הלוך ושוב, בהמוניהם), נשמע מתוכו
 העקרון של משך השירות החודשי, וחילופי-המשמרות, לפי
 תור.

התארגון הממלכתי

ומנקודות הטענות עיין נוסף, נעבור לציין כמה נקודות
 שעודן פתוחות לחידושי מחקר — ודוקא משום שבהרצאות-
 היסוד שב„מערכות-המקרא“ גובש „בסיס מוצק“ להתקדמות
 מחקרית נוספת. לשם המחשת המרחב הרב למחקר נוסף, נגע
 כאן בשני תחומים:

המחלקות

אשר למינוח, כאמור — רובצת לפתחנו סכנת האנלוגיה למור-
 נחים השגורים בפינו, אך יתר־על־כן — עובדה היא שעדיין
 לא הובהרו כמה מונחים מקראיים שגורים ביותר בנושאי
 חימוש וצבא; והרי אחדים מהם:

„כידון“ (כגון כידון־הנחושת שבין כתפי גלית) — מהו?
 בספרו „מגילת בני אור“ העלה י. ידין גרסה שכידון שם הוא
 החרב הרומאית הישרה (הגלדיוס) ובדומה לכך בלשון
 המקרא זוהי החרב היונית, ושל גויי הים; ו. קלאי (בעמ'
 140) מתבסס על כך; אולם י. ידין עצמו לא חזר לגרסתו
 בספרו החדש „תורת המלחמה“, אף שהוא עוסק שם במפורט
 בחימושו של גלית (שם, עמ' 272—273).

„שלח“ מהו? יש חוקרים הסבורים שיתכן ואין הוא כלל כלי
 להתקפה, אלא דוקא סוג של מגן.

„פרש“ — עד היום אין תמימות־דעים בדבר, האם פרש הוא
 סוס או רוכב; או — ליתר־סיבוב: מתי מדובר בסוס,
 ומתי ברוכב. ודוקא סוגיה לכאורה־בלשנית זאת — יש לה,
 בין השאר, משמעות גם לגבי הבנת מסיבות הקמתו ומבנהו
 של חייל־הרכב בישראל.

„שליש“ — האם הוא קצין, או האם כאן כינוי ללוחמ־רכב?
 ושוב, ביתר־דיוק: מתי הכונה לשליש־קצין (כגון בדקר,
 שלישו של יהוא) — ומתי הכונה לסוג יחידה (כגון ברכב
 פרעה: „וַיִּקַּח שְׁש־מֵאוֹת רָכָב בַּחֹר וְכָל רָכָב מִצְרַיִם וְשִׁלְשִׁים
 עַל-בָּלִי“). והאם קיימת אפשרות להבין מתוך דרכי־השימוש
 השונות במילה „שליש“, שהשימוש בחיל־הרכב היה אולי
 נחלתה של שכבה חברתית מסוימת ומיוחדת.

● מספר המחלקות — שתיים־עשרה — אין בו כדי להורות
 על זהות מהותית עם המבנה השבטי.
 ● כל מחלקה שרתה חודש אחד בשנה.
 הערה: ולכך יש להוסיף שלצד שרייהמחלקות מובאת רשימת
 12 נגידיהשבטים (שם, להלן).
 והנה, נראה לי שהעיקר הארגוני הרביעי (והאחרון) שנמנה
 כאן — אינו עולה בקנה אחד עם צורכי־הכוננות, הלחימה
 בשדה והשירות לצורכי משמר, מגן ועבודות־ביצור בתקופת
 הממלכה המאוחדת. (אף כי היה הולם יפה את צורכי של
 מדינת ישראל כיום). קשה לתאר קריאה והפעלה מרוכזות
 של כוח־הכוננות הרגלי הארצי שיתחלף מדי חודשו, ולהניח
 ששרייהצבא היא ממונה רק על הפעלת „המחלקה שלו“ בעת
 הקריאה לשירות־סדיר. גם י. ידין מכיר בתסבוכת־יתר מנהל-
 תית הכרוכה בכך (עמ' 359).

ולעומת זאת, מדוע לא לראות את ה„מחלקה“ כמותאמת דוקא
 להוות פורמציה טריטוריאלית?
 בהנחה כזאת, כל „מחלקה“ מאורגנת ב„נציבות“ אחת מה-
 שתיים־עשרה, ושרייהמחלקה נושא באחריות לכוננות ולהפ-
 עלת המחלקה בתחום הנציבות במשך כל השנה ומתוך זיקה
 לנגיד(ים) השבט(ים) המאכלס(ים) אותה נציבות. כך מצוי
 בידי המלך בבל עת כוח הכולל את המשמרת החודשית של
 12 המחלקות, כל אחת בפיקוד שרייהמחלקה שלה; וכמובן
 יכול הוא ליטול מאלה לצרכים מרכזיים.

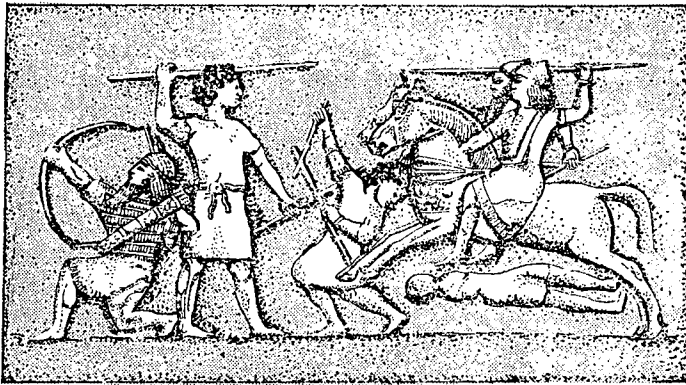
אולם מה נעשה, והכתוב (דה"י כז: א) אומר בפירוש... „דָּבַר
 הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה וַהֲיָצֵאתָ חֹדֶשׁ בְּחֹדֶשׁ...“ — לי נראה
 שכאן מותר ליחס גרסה זאת ל„פרשנות“ של סופר דה"י
 (מתוך הקבלה למחלקות הכהנים). ושמה תאמר — גישה
 כזאת לפסוק, אין לקבלה. הנה, י. ידין עצמו, בתיאור כלכלה
 בית־המלך (באותו מאמר, בהמשכו — ע' 359—360) עומד
 בפני בעיה דומה: לפי ספר מלכים א, פרק ד', על כל ניצב

מערך ביצורי רחבעם.

(נציב) הוטלה גם החובה לכלכל את המלך חודש בשנה.
 מאחר שי. ידין מוכיח מדוע אינו יכול לקבל אפשרות כזאת
 כמעשית (ולדעתי — הצדק עמו), מציג הוא אפשרות שכל
 ניצב ממלא את מסכתו הוא, לפי הצרכים, במשך כל השנה
 (תוך התאמה ליבולי הנציבות).

גם אם נקבל את הגרסה האחרת, המוצעת כאן, עדיין שיטת
 „המחלקות“ שרירה וקיימת, כהצעתו של י. ידין — אך בשיי-
 נוי אחד: במקום פורמציות „תורניות“ להפעלה ארצית־חוד-
 שית, מקבלים אנו פורמציות־קבע מחוזיות, להפעלה של מש-
 חרות חודשיות מתוכן (אשר שרייהצבא הממונים עליהן מס-

בין אשור למצרים. פרשים אשוריים מכים חיילים נוביים, על־פי תבליט של סרגון היב'.

שביצר את לכיש שממערב לרשרה, ביצר אולי את גת — אם אמנם נמצאת זו בפתח נחל־האלה — ממערב לעזקה. (אך מ. גיחון סבור שגת בביצורי רחבעם היא מורשת־גת, ראה עמ' 416, 418).

2. קרהמסע של עזויהו לפלשת: „ויפרוץ את חומת גת ואת חומת יבנה ואת חומת אשדוד“ (ד"ב, כו, ו'). מצביע לכאורה על התקדמות אפשרית בציר נחל־האלה, ומערבה ממנו לפלשת. (ד"ב, כו, ו').

3. אפילו מסעו של סרגון השני, דרך גבתון ועקרון לעזקה, בטרם יעלה על אשדוד, עשוי להסתבר בהנחה שגת נמצאה בתל־אצאפי (אמנם, לא כך גרס ח. תדמור, בעמ' 275 וכן ראה מפה בעמ' 273).

● כיצד ירד שישק, עם חילו, לעמק־סוכות? — בהרצאתו המ־אלפת של ב. מור, בה פענח את סדר המסע של שישק, לא הת־עכב על הבעיות הצבאיות־גיאוגרפיות הכרוכות בירידת צבאו לעמק־הירדן (עמ' 184—185 — ושים לב לציר המסומן במפה).

● מה מקום הגלעד ב„הערכת־המצב“ הצבאית של מלכות־יש־ראל וזאת בהמשך לדברי ידן על ערכו האסטרטגי של עמק־סוכות כבסיס ממזרח לירדן, (עמ' 171—173), לאור המערכות הרבות שהתנהלו על השליטה בגלעד, הזיקה הקרובה של שאול ליבש גלעד, בריחתו של דוד לגלעד בעת מרד אבי־שלום, וכן התמורות ביהודה ובישראל בסוף מלכות ישראל, ובשעות ההתמודדות בין רצין מלך ארם ופקח בן רמליהו ובין אחז מלך יהודה.

לרקמת הספר

לבסוף, בשונו מהעיון בפרטים אל ההתבוננות בריעה הרח־בה של „מערכות־מקרא“, מוצאים אנו כמה חוטי־שני השו־רים במרקם העלילה ההיסטורית־צבאית בתקופת המקרא — כמה „לייט־מוטיבים“ שהעלה אל. גלילי ב„אחרית הדבר“ שלו:

● המציאות הגיאוגרפית היסטורית של עם המבקש להאחו „על א־הדרכים“ — ובמה כרוכה היאחות־התנחלות זאת שב„גשר־היבשות“.

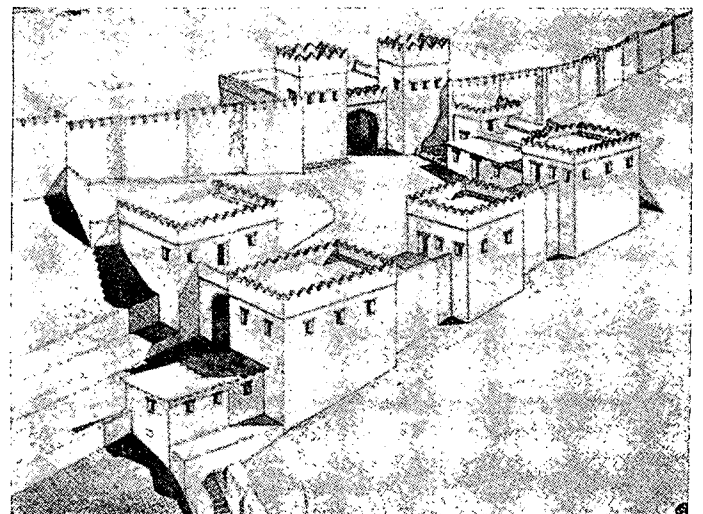
● ההיאבקות על הפיכת החולשה שבעמדה המרכזית ליתרון־כוח — אותה עמדה מרכזית חזקה שהושגה בימי דוד ושלמה

אשר לסוגיות שבגיאוגרפיה צבאית, נציין אחדות: ● מהו ציר־התנועה הסביר להתקדמות לאורכם של הרי יהודה ואפרים? — לכאורה, דרך־הרכס המרכזי שעל גב־ההר. והנה, מעניין שבתיאור התקדמותו של צבא סנחריב (עמ' 292) לפי ספר ישעיהו (פרק י, כח־לב), מתואר ציר־התנועתו מזרחה משם, תוך ירידה למדרגת־הר נמוכה יותר: מעית אל מכמש, ומשם לענתות. ומענין שהצבא הבריטי שפעל כאן במלחמת־העולם הראשונה — בהתקדמותו מדרום לצפון בהרי יהודה ואפרים — שוב מצא צורך לפעול בכוחות ניכרים באיזור זה, נוסף לפעולה בקריה־רכס. (ראה וייל, „מסעי־המלחמה בא־י“ הוצאת „מערכות“, עמ' 155—156, 173, 175—177). ועד כמה לא נס ליחם של קטעי אינפורמציה טופוגרפית שבמק־רא — זאת הרי המחיש במלחמת־העולם הראשונה אותו בריגדיר בריטי שאת הדברים אשר קראו קציניו על פרשת יונתן ונערו במכמש ניצל להתקפת הבריגדה שלו, באותו מקום עצמו! ואמנם זיכתה „מערכות“ את קוראיה בסיפור זה פעמיים — בחוב' ב'ג, ושוב בחוברת מ"ח—מ"ט.

● גת פלשתים עדיין לא אוכנה. דוקא החקירה המקפת, וה־חפירות שנערכו, הראו שאין לזהותה עם תל עיראק־מנשיה (תל שייך אחמד אל־ערניי שליד קרית־גת שבימינו) ולא עם תל־אנ־נג'לה (ר' עמ' 424, הערה 25; עמ' 245 הערה 40). ויתכן אפוא, שיש הצדקה לבדיקה נוספת של הצעת י. אהרן־ני — למצוא את גת במוצא נחל האלה, בתל־אצאפי (בספרו הנ"ל עמ' 234). ואמנם, יש שמזהים תל זה עם לבנה (כך למ־של, בעמ' 422 ב„מערכות־מקרא“), אולם אחרים רואים את מקומה של לבנה דרומית משם, בקרבת לכיש (ר' עמ' 84, 86, 292, 295 — הערה 21). כאן המקום להצביע על רמזים נוס־פים לאפשרות שאמנם נמצאה גת בפתח נחל־האלה:

1. מערכת ביצורי רחבעם כוללת את גת. (דהב יא: ה—יב). יתכן ומסתמנת כאן שיטה אופרטיבית, לפיה הקים רחבעם „מוצבי־חוף“ מבוצרים ממערב לקו הביצורים המערבי. כשם

מגידו. שער העיר, בימי שלמה.

בהיות הממלכה שלמה — ואף בעת שיתוף פעולה בין שתי הממלכות, בימי אחאב ויהושפט, ועוד בימי ירבעם בן יואש ועוזיהו.

● הביצור כבן־ברית למדינותיה של התקופה ואפילו למדי־נות־עיר קטנות, המבקשות לעמוד על נפשן וחירותן — לנר כח עלית כושר־המצור של המעצמות. כך עמדה שְׂרִיחַן ההיק־סוסית, במאה ה־1 לפסה"נ במשך שלוש שנים בפני יעחמס המצרי, בזכות ביצוריה (עמ' 338, עמ' 375, לוח כ"א, ציור 3); וכ־800 שנה לאחר־מכן עמדה שומרון במשך 3 שנים בפני צבא־אשור האדיר (עמ' 255).

ומן־הידין לציין כאן את שורת המאמרים המאלפים, בסוגית ביצורים, המבליטים את כושר ההסתגלות של המהנדס־המבצר הישראלי לשכלולים שחלו בכושר־המצור האשורי; המעבר מחומות "סוגרים" לחומות "קדמות ונסגות" (א. וש. ייבין, עמ' 389, 393-4); שכלול החומות ב"חשבונות" (שם, ומ. גי־חון — ואלה הולכים בעקבות גרסת י. ידין — בעמ' 415); שכלולי השערים (א. שטרן, עמ' 408); והרי כושר ההסתגלותו לתנאים השונים התבלט גם בביצורי־הנגב (י. אהרוני — עמ' 428-430).

הדילמה, החודרת לשרשי חינוכותו של העם, ומציגה את שאלת חינוכותם של שטחי המדינה: האם להתכנס למצודת־ההר, או להתמר ולהגיע לשליטה צבאית תקיפה ובלעדית על הנתיבים הבין־לאומיים שבמישור? — הכרעה בדילמה הזאת נתבעה במאבקים שבתוך המרחב הישראלי־ארמי; וב־יתר־שאת — כשניתנה ישראל בצבת המעצמות. במרחב הישראלי־ארמי עמדו לישראל כוחותיה — בהיותם מאוחדים ומונהגים־כהלכה — לקיים גם שליטה בדרכים הבין־לאומיות החוצות את הארץ. אולם מאידך־גיסא, דומה שישראל ויהודה קרבו את קצן בניסיונות לחסום את מעברם של צבאות המעצ־מות באותם עורקי תנועה אסטרטגיים: תגלת פלאסר השלישי הגיע למבואות מצרים, מבלי לחסל את עצמאות ישראל ויהודיה — אלא פנה לקצץ בישראל לאחר שחברו פקה בן רמליהו, ורצין מלך ארם נגד אשור. וכמוהו נהגו כל התוקפים מצ־פון — מלכי אשור אחריו, ואף נבוכדנצר. אך למעשה קופחה עצמאות יהודה, כאשר יצא יאשיהו להתמודד במגידו עם פרעה נכו על זכות המעבר צפונה, בעלות נכו ממצרים, לבית מלחמתו בצפון סוריה (הרקע המדיני לאותה מערכה מתואר במאמרו של א. מלמט, בעמ' 266-269). כאן הביאה ההת־מודדות לראשית חיסולה של יהודה כממלכה עצמאית, אך יתכן שהסתגלות למצב של ריבונות מוגבלת בשטחי המעבר

הבין־לאומיים היתה מניחה בידי יהודה עצמאות מוגבלת יותר, אך גם ממושכת יותר.

וכיצד לעמוד מול המעצמות? — מה ערכן וכוחן של בריתות־העמים הקטנים? או האם להתייב לצד מעצמה אחת נגד האחרת? — וכך אנו רואים את ישראל (ויהודה?) נוטלת חלק במערכת קרקר נגד שלמנאסר השלישי; רואים את יהודיה במערכת כלנה נגד תגלת פלאסר השלישי ובמערכה נגד סנחריב; רואים את יאשיהו המבקש לחסום את דרכו של פרעה נכו המצרי; שמא בברית עם בבל? — (ראה הערכת מלמט, כנ"ל). ואת צדקיהו — המבקש להישען על "הקנה הרצוץ" של המצרים נגד בבל.

ועם מוטיבים אלה, דומה שעולה מתוך הספר קריאה אילמת, הלקח הגדול של תקופת המלוכה: באחדות־כוחנו. רק כל כוחנו המאוחד הספיק לעמוד מול שכנים עוינים (אמר גם — מול מעצמות לא הספיק גם הוא...) יחזקאל הנביא, גולה־בבל, חש את כל עומק הלקח הזה, ונשא עליו את משל גזרי העצים:

וְאָרְבִּי אֶתְּם אֶתְּם אֶל־אֶתְּם לָךְ, לְעֵץ אֶתְּם. וְהָיוּ לְאֶתְּדִים בְּיַדְךָ. (לוי, יז).

והנמשל:

וְעִשְׂתִּי אֶתְּם לְגוֹי אֶתְּם בְּאֶרֶץ בְּתָרִי שְׂרָאִי. וּמִלֶּךְ אֶתְּם יְהוּדָה לְכָל־מְלָךְ, וְלֹא יְהִיָּה עוֹד לְשָׁנִי גוֹיִם וְלֹא יִחָצוּ עוֹד לְשָׁפִי מְמַלְכוֹת עוֹד. (שם, כב).

לסיים

בכואנו לברך את "מערכות" לשמחת יובלה, ול"שמחת־תורה" זאת שבהשלמת מפעל היסטורי־צבאי כה מקיף, ננהג כמסורת יהודים בשמחת־תורה, נברך על המוגמר ב"חוק, חזק ונתחזק"; ונשוב ונחזור לעיין בתורה מחדש, מ"בראשית"... כבר "תורת המלחמה" של י. ידין, שהופיע לפני "מערכות מקרא", סללה דרכים חדשות בכמה סוגיות מחקר ספציפיות אשר לא פורטו ב"מערכות־מקרא", ועוד רב המרחב הפתוח לזימת חוקרים ומעיינים.

והבה נסיים בהבעת־תקוה כי קציני צה"ל, ציבור קוראי "מערכות", יוסיפו לעקוב אחרי עבודת החוקרים השוקדים על מחקריהם החדשים בנבכי עתיקותינו — ואולי אף יתרמו מלימודם העצמי, יעלו קושיות ואף ינסו לתרצן. עירנות לימודית כזאת יהיה בה מתייב התודה לכל מי שטרח עם "מערכות" בהשלמת "מערכות־מקרא".

ואכן ראויים וזכאים הם שיעמדו על התודה והברכה!

